

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

УДК 94(47+57)»18/19»(092)
DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v2.2023.25>

Н. Єфремова,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

І. Корнієнко,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ РОЗЕНТАЛЯ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНИХ УТИСКІВ І ТЕРОРУ В СРСР

Постановка проблеми. Об'єктивне розуміння проблеми політичних репресій в СРСР неможливе без глибокого переосмислення їх впливу на розвиток вищої освіти в країні, адже саме в освітніх закладах здійснюється наступність поколінь, формується громадянська та політична позиція особистості. Унаслідок цього актуальним залишається завдання вивчення репресивної політики радянської держави у 30-х – на початку 50-х років ХХ століття. Уже понад 30 років в Україні тривають наукові дослідження щодо виявлення порушення в СРСР прав людини і принципів демократії. Сучасні вчені продовжують активно викривати злочини радянської системи в різних напрямках, визначаючи причини і деталі політики тоталітаризму.

Окремим напрямом досліджень такого роду стають біографічні розвідки стосовно професорсько-викладацького складу вітчизняних університетів, інститутів і шкіл. Така тенденція з'явилася ще в 90-х роках ХХ століття, коли в суспільстві посилювався інтерес до історико-біо-

графічних досліджень завдяки отриманню доступу до архівних джерел і усуненню цензурних утисків. Такі дослідження стали надзвичайно важливими для розвінчання міфів і стереотипів доби СРСР, вони реально впливають на формування об'єктивної оцінки ролі та значення КПРС у розвитку громадянського суспільства. Значний внесок у дослідження цього напрямку здійснюють науковці бібліотек, вищих навчальних закладів і наукових установ, які присвячують свої праці вченим вітчизняних вишів. Тож ми пропонуємо обрати для вивчення діяльність професора-медієвіста, який працював певний період часу в Одесі, – Миколи Миколайовича Розенталя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одними з перших досліджень наукової творчості Миколи Розенталя в Україні стали розвідки одеських науковців на початку 90-х років ХХ століття. Тоді, в умовах зникнення цензурних обмежень минулої епохи, значно підвищився інтерес до діяльності вчених, які піддавались гонінням в умовах

панування тоталітарної системи в СРСР. Отже, у 1992 році на шпальтах біографічного видання «Видные ученые Одессы», присвяченого видатним вченим Одеської області та складеного на матеріалах анкетування, з'явилася праця І.В. Зав'ялової (колишньої учениці М. Розенталя) та З.В. Першиної [1].

У 2005 році І.В. Немченко підготував матеріал про М. Розенталя в рамках нового проекту Одеського Національного університету імені І.І. Мечникова – багатотомного біографічного словника «Професори Одеського (Новоросійського) університету» [2]. Але значно детальнішою виявилася праця П. Майбороди та Є. Петровського «Академічні традиції і боротьба на історичному фронті: штрихи до біографії професора М.М. Розенталя» (2010), яка містить широкий масив нових, маловідомих матеріалів [3]. Але вивчення діяльності М. Розенталя продовжує викликати певний інтерес у контексті дослідження історії терору в освітній і науковій сферах СРСР.

Формулювання мети дослідження. На підставі виявлених матеріалів заплановано проаналізувати маловідомі факти з історії науково-педагогічної діяльності професора М. Розенталя, зробити окремі уточнення його біографічних даних і продемонструвати загальні тенденції науково-педагогічної діяльності в СРСР в умовах суцільного терору 1920–1950-х років, а також його наслідків. Мета роботи пов'язана також з вивченням репресивної політики держави, спрямованої проти свободи наукової творчості у сфері науки й освіти. Здобуті результати можуть позитивно впливати на процес об'єктивного розуміння суспільством політики терору, його природи, сутності та різновидів, що ніколи не втрачає своєї актуальності.

Виклад основного матеріалу. У Національному університеті «Одеська юридична академія» три-

валий час здійснюються наукові розвідки юридично-біографічного та науково-історичного спрямування, які висвітлюють еволюцію історико-правової науки в Україні. Доцільно зазначити, що наукова біографія створюється за допомогою різних методів і способів. Найбільш вживані серед них – антропологічний метод, метод системності, наукового аналізу, узагальнення та інші. І хоча методи та принципи пізнання цієї проблематики можуть бути досить різними, значення досліджень такого роду є надзвичайно важливим для суспільства, яке намагається боротися з порушеннями прав людини та принципів демократії. Такі знання, безумовно, сприятимуть формуванню демократичного громадянського суспільства та створенню ефективної системи вищої освіти, яка має ґрунтуватися на оригінальному історико-правовому фундаменті та краших європейських цінностях.

У цій статті ми пропонуємо розглянути окремі фрагменти науково-педагогічної діяльності М. Розенталя, який певний період часу працював в Одесі в умовах суцільного терору проти вчених «старої школи».

Микола Розенталь народився 5 жовтня 1892 року в місті Ревель Естляндської губернії (нині Таллінн, Естонія), в родині міщанина німецького походження. Ще на початку 90-х років XIX століття його батьки були змушені переїхати до Санкт-Петербурга, де згодом він вступив до Тенішевського комерційного училища, в якому навчався до 1910 року. В училищі М. Розенталь познайомився з талановитими людьми, які надихнули його творчою наснагою до наукових пошуків у галузі історії середньовіччя, серед них передусім варто назвати історика-медієвіста І.М. Гревса. З часом Микола Миколайович став членом Релігійно-філософського товариства, яке також мотивувало його до історичних досліджень [5, с. 102]. Наукова робота молодого

вченого короткий час продовжувалась у Політехнічному інституті, але історія приваблювала його більше. Для історичних досліджень йому бракувало володіння іноземними мовами – латиною та давньогрецькою, і він вивчив їх самостійно за півроку [1, с. 82]. Вільне володіння цими мовами наближало юнака до реалізації його мети – вступу на історико-філологічний факультет Петербурзького університету. І хоча батьки не схвалювали таке рішення, у 1909 році він став студентом, а в 1914 закінчив університет [1, с. 82]. Талановитого юнака запросили залишитися при університеті для підготовки до здобуття наукового ступеня магістра [1, с. 82].

Подальші події Першої світової війни та Жовтневого перевороту, їх наслідки глибоко вразили юнака і трагічно позначилися на його долі. 21 грудня 1918 року М. Розенталя як колишнього члена кадетської партії було заарештовано, але, на щастя, вже наступного дня звільнено. Вдруге Миколу Миколайовича було заарештовано 6 вересня 1919 року, і цього разу все склалося значно сумніше: він просидів майже 7 тижнів у одиночній камері Петроградської тюрми (Хрести), потім його переведено до андронівського концтабору в Москві, 19 жовтня того ж року звільнено. Пережите потрясіння та власна оцінка революційних подій змусили М. Розенталя назавжди відійти від політики у бік науки та мистецтва.

У 1918 році М. Розенталь успішно склав магістерські випробовування і продовжив працювати над темою «Юліан-Відступник» [1, с. 82]. 1923 року на основі своєї дисертаційної роботи він видав монографію «Юліан-Відступник: трагедія релігійної особистості» (Петроград, 1923. 112 с.). З 1924 року почав читати курси «Походження торгового капіталізму» та «Історія селянства у середньовічній Європі» на громадсько-політичному відділенні факультету суспільних наук Ленінградського

університету. У 1925 році вченого призначено приват-доцентом факультету суспільних наук (ФСН). Такі факультети створювалися в університетах СРСР замість ліквідованих юридичних та історико-філологічних для розроблення та поширення ідей соціалізму, ознайомлення широких мас зі здобутками Жовтневої революції. У стінах ФСН М. Розенталь читав курс з історії селянства Європи доби середньовіччя і нового часу та паралельно викладав у педагогічному інституті ім. О.І. Герцена [1, с. 82].

Протягом 1924–1925 років він видав книгу «Західно-європейське середньовіччя» у двох частинах. Того ж року (1925) вийшла ще одна його праця – «Томас Мюнцер», присвячена селянській війні в Німеччині. Пізніше, у 1926–1927 роках, вченим видано навчальні хрестоматії – «Історичний шлях Заходу» та «Народження сучасної Європи», книга «Історія Європи в епоху торгового капіталізму». Отже, його кар'єра складалася досить успішно: він викладав у двох інститутах, писав і видавав наукові праці, опублікував низку статей.

З 1927 по 1932 рік М. Розенталь викладав і завідував кафедрами історії середніх віків у трьох вищих навчальних закладах: у Ленінградському університеті, Педагогічному інституті ім. О.І. Герцена та в Ленінградському інституті історії, філософії й лінгвістики. Був членом Державної Академії історії матеріальної культури та багатьох інших наукових і суспільних організацій. На той час його літературний доробок складав уже 30 наукових праць. Зважаючи на таку активність, Державна вчена рада при Наркомпросі в 1927 році затвердила його доцентом Ленінградського університету, а в 1930 – професором [6]. Але вже у 1931 році проти вченого починає звучати критика зі звинуваченням у політичній неблагонадійності та інших «гріхах».

На початку 1930-х років у СРСР розгорнулася боротьба з «соціально

чужими» для нового суспільства елементами. Каталізуючим фактором політичних репресій у науковій та освітянській сферах СРСР протягом 30-х років були відкриті судові процеси, котрі проходили як у Москві, так і в усіх республіканських столицях. Відомим осередком для виявлення вчених-шкідників тих часів стало Товариство істориків-марксистів – одне з найвідоміших наукових об'єднань, яке багато в чому сприяло формуванню у другій половині 1920-х – на початку 1930-х років радянської історичної та історико-правової наук. У конфронтації з традиціями «старої школи», воно вирішувало практичні завдання впровадження марксистського методу та заснованих на ньому конкретно-історичних схем. Спочатку пріоритетним для Товариства вважалося завдання «боротьби зі збоченнями історії буржуазною наукою», але активний наступ на істориків «старої школи» розпочався навесні 1928 року, історики пов'язують його з необхідністю реакції на «Шахтинську справу» [7, с. 37].

Певним елементом у системі боротьби з класовими ворогами і «шкідниками» стала реорганізація Інституту історії РАНДІСН, де спільно працювали історики-марксистичні та історики «старої школи». Ця реорганізація припала на період посилення масових репресій в країні у контексті оголошення Й. Сталіним 1928 року «роком великого перелому». У листопаді 1929 року інститут увійшов до складу Комуністичної академії, що призвело і до кадрових змін, і до змін у спрямованості його досліджень. За таких обставин у науково-освітніх закладах згорталася традиційна для класичної історичної науки тематика за хронологічними періодами, а структура Інституту майже повністю стала повторювати структуру самого Товариства істориків-марксистів, функції якого зазнали коригування.

Тепер воно мало координувати роботу окремих історичних інститутів

щодо популяризації історичних знань, спостереження за становленням історичної роботи на місцях тощо, зосередивши систематичну науково-дослідну роботу в Інституті історії. Заключним актом наступу на істориків «старої школи» стала так звана «Академічна справа». Хоча Товариство і не було його ініціатором, воно було безпосередньо причетним до погрому «буржуазної» науки. Паралельно, у січні 1931 року, при ЦК ВКП(б) було створено відділ культури та пропаганди (Культпроп), на який покладалася функція ідеологічного контролю над сферою науки, літератури та мистецтва, що позначилось і на роботі Товариства.

З 28 січня по 16 лютого 1931 року в Ленінграді відбулось об'єднане засідання Інституту історії Ленінградського відділення Комуністичної академії та Ленінградського Товариства істориків-марксистів, присвячене викриттю тоді вже заарештованих академіків С.Ф. Платонова, Є.В. Тарле та їх послідовників. Значна критика пролунала і на адресу М. Розенталя. І хоча вчений спростував звинувачення, йому знадобилося написати «покаянного листа» (Зайдель Г., Цвибак М. Письмо Н.Н. Розенталя. Класовый враг на историческом фронте. С. 228–229) і витримати чимало інших принижень [3, с. 166]. Одним із наслідків цієї критики стало звільнення вченого з посади завідувача кафедри того ж 1931 року.

7 січня 1933 року на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Й. Сталін виступив із доповіддю «Підсумки першої п'ятирічки», в якій цілий розділ присвятив боротьбі з «рештками ворожих класів». Ця доповідь стала справжнім орієнтиром для посилення репресивної політики в СРСР, зорієнтованої на масову розправу з науковцями. Отже, М. Розенталя як особу, «що втратила довіру», було вислано до Новгороду, куди він переїхав у 1933 році, там він завідував кафедрою історії у Педагогічному

інституті та читав курс історії середніх віків [3, с. 168]. У 1934 році він отримав звання майстра-педагога, але вже у 1935 його звільнили з усіх посад через нові політичні репресії [3, с. 168].

У грудні 1934 року в Ленінграді, на закритому засіданні виїзної сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР, почалися слухання у справі щойно виявленого ленінградськими чекістами «Ленінградського центру», який нібито стояв за вбивством С. Кірова. Схожий процес відбувся 13–15 грудня 1934 року і в УСРР, що ознаменувало значне посилення терору в державі.

Черговий арешт М. Розенталя стався 3 березня 1935 року [1, с. 82]. Але, на його щастя, він опинився серед тих, до кого влада ще не визначилася, бо не існувало належних підстав для ув'язнення таких осіб до концтабору, а тим більше для розстрілу. Доказовий матеріал на них ще тільки належало зібрати. Отже, поки що було вирішено обмежитися висилкою таких неблагонадійних подалі від великих міст.

Постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 17 березня 1935 року М. Розенталя разом з дружиною, матір'ю і двома літніми тітками, але без дітей, 4 квітня 1935 року було вислано до м. Челкар Актюбінської області. У березні-червні 1936 року він звертався до Є.П. Пешкової з проханням про допомогу [5]. Того ж року справу було переглянуто, після чого вченого було звільнено з позбавленням права проживати у Москві, Києві та Ленінграді до закінчення терміну заслання [1, с. 82]. Таким чином, біографія вченого здобула «брудну пляму», але йому пощастило, бо його не розстріляли і не заслали до концтабору. Він переїхав до Алма-Ати, де в 1935–1936 роках працював у педагогічному інституті імені Абая як професор кафедри загальної історії [1, с. 82].

З початку 1936–1937 навчального року Микола Миколайович почав

викладати в Одеському державному університеті ім. І.І. Мечникова, на історичному факультеті якого він організував кафедру середніх віків, де працював з незначними перервами і як завідувач, і як викладач у 1937–1940 та 1942–1949 роках [3, с. 164]. Також учений викладав на історичному факультеті Одеського державного педагогічного інституту [9, с. 69].

Аналізуючи кадрову ситуацію на історичному факультеті Одеського університету у 30-х роках ХХ століття, дослідник Е. Петровський зазначив: «Після арешту Дмитра Дмитровича (Кіпарисова) 30 квітня направили до Києва, потім восени 1938 року в Туркменію до Ашхабаду, далі у 1940 році до Бутирської в'язниці в Москву. Слідчі матеріали у його справі зібрані в чотирьох томах, останній з яких – власноручні показання обвинуваченого». Стосовно роботи на історичному факультеті він писав: «Рішенням обкому з викладацького складу історичного факультету були зняті як чужі люди з буржуазною психологією професори Гордієвський та Розенталя, доцента Ковбасюка позбавили кафедри і права читати курс по ХХ ст. З партії виключили доцента Сероглазова. Так як я останній час мав доволі сильний вплив на щойно присланого ЦК ВКП(б) нового ректора Пекарського, мені вдалося добитись повернення на роботу Розенталя і Ковбасюка та відміни всіх обмежень для Сероглазова, якого я намагався захистити від критики за помилки студентів та партійної організації факультету, незгідної з моїми пропозиціями» [8, с. 266].

Гучну критику беззахисних освітян Одеського університету можна побачити і на шпальтах періодики тих часів. Постійні комісії з перевітками не полишали усі факультети, а «відповідальні» студенти безперервно стежили за змістом лекцій викладачів зі стенограмним оформленням для контролюючих органів і НКВС [8, с. 267].

**М. М. Розенталь у 40-х роках
XX ст.**

Часто курси, які читали репресовані лектори, змушували перечитувати інших, вважаючи попередній виклад матеріалу «шкідливим» для студентів [8, с. 266–267].

У ті часи М. Розенталь зосередив свою увагу на темі «Розвиток протиріч у франкському суспільстві в V–VIII ст.», яка стала продовженням його теоретичних напрацювань початку 30-х років. Але в умовах посилення політичних репресій в ОДУ у 1937–1940 роках переслідування талановитого вченого та його колег не припинялось. У 1938 році він, як і частина його колег, отримав тавро людини з «чужою буржуазною ідеологією» та був виключений зі складу університету, але на нетривалий час. Лише завдяки декану історичного факультету Д.Д. Кіпарисову його було частково реабілітовано з правом повернення на факультет.

У такій атмосфері морально зламани та залякані викладачі остаточно втратили можливість вільної наукової творчості та висловлення власної точки зору. Зміна пріоритетів історичного пошуку та підходів до написання праць у зазначений період

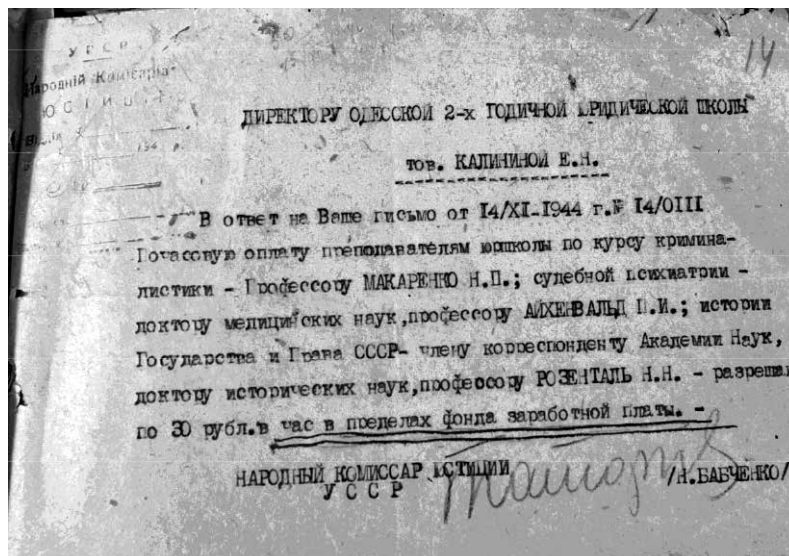
теж стала очевидною. Контроль і диктат в історичній науці з боку КПРС позначився і на якості підготовки кадрів в університеті. Аналізуючи ситуацію 30-х років О.П. Оглоблин зазначив: «Історична наука в СРСР втрачала головну свою властивість – вільну течію наукової думки, й перетворювалася вже не тільки на канал для стоку марксистсько-ленінських «істин», а просто на мертве болото, яке реагувало тільки тоді, коли влада жбурляла туди черговий директивний камінець у виді «непогрішмих» тез ЦК партії або «геніальних» вказівок Сталіна» [10, с. 170].

Взнаки давалася й інша проблема – відкритої конфронтації між молодією генерацією вчених і старшим поколінням. Вступаючи у боротьбу за посади і не завжди переймаючись наукою, молоді кар'єристи брудно витискали представників старшого покоління і з посад, і з квартир, часто «без права на повернення». Активну «допомогу» в цьому їм надавала партійна організація університету. Отже, репресивна політика держави здобувала нові «перемоги» у справі «оздоровлення» кадрової політики та трансформації самого типу університетського викладача і його ставлення до науки [8, с. 271].

У 1940 році М. Розенталя було відраджено до Курська, де він працював у Педагогічному інституті. Там йому вдалося видати нову працю – «Громадянська війна в Італії в V–VI ст.» («Варварські» держави Одоакара і Вестготів) [3, с. 170]. 2 жовтня 1941 року М. Розенталь разом із Педагогічним інститутом евакуювався до м. Сарапул, де на початку 1942 року відбувся останній випуск студентів довоєнного набору цього закладу, після чого його було тимчасово закрито.

У 1942 році вченого викликали до Майкопу, де тимчасово розташувався Одеський державний університет [11, с. 110]. Пізніше були переїзди до Сухумі, Баку, а в середині жовтня

Постановление СНК УССР об организации юридических школ... : документ з офіційною листування директора юридичної школи з Народним комісаріатом юстиції УРСР (14.11.1944) про почасову оплату викладачів сумісників. ДАОО. Ф. Р-3432. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 14

1942 року до міста Байрам-Алі – районного центру Марійської області Туркменської РСР. Увесь час учений продовжував працювати над завершенням свого докторського дисертаційного дослідження. Знесилений важкими переїздами та постійними підозрами Микола Миколайович зазнав ще одного страшного удару – на війні загинуло двоє його синів.

У 1944 році він повернувся до Одеси хворим, але не спустошеним. Рятуючи себе і родину від злиднів у повоєнному місті, вчений влаштувався працювати у Педагогічний інститут і в Одеську юридичну школу. Факт його роботи в Одеській дворічній юридичній школі був виявлений нами випадково, під час вивчення архівних матеріалів цього закладу за 1944 рік. Документ свідчить про дозвіл на почасову оплату члену-кореспонденту Академії Наук, доктору історичних наук, професору М. Розенталю у 1944–1945 навчальному році за ведення занять з Історії

держави і права СРСР з оплатою по 30 карб. за годину у цій школі [12]. І хоча в наступному навчальному році в Одеській юридичній школі цю дисципліну вже викладала інша людина, Микола Миколайович був причетним до відновлення діяльності юридичної школи у самий складний період її існування.

Зібрати викладачів школи виявилось досить складно, враховуючи наслідки Другої світової війни та радянської політики щодо вищої школи у 30–40-х роках ХХ століття. Архівні документи Одеської юридичної школи містять перелік початкового викладацького складу 1944 року та викладачів, яких директор школи запрошував сумісниками на умовах погодинної оплати [12, арк. 22]. Не менш драматично складалася ситуація і в Одеському державному університеті імені І.І. Мечникова, який продовжував працювати одночасно у двох місцях (травень–серпень 1944 р.) – у Байрам-Алі та в Одесі.

Перед ректором університету постала низка питань, які треба було швидко вирішувати [14, с. 130]. Перш за все відновленню підлягали факультети, що існували напередодні Другої світової війни, тому, наприклад, відкриття юридичного факультету було відкладено на майбутнє.

У біографічній літературі існує думка, що 18 липня 1945 року в Московському університеті М. Розенталь захистив докторську дисертацію за темою: «Релігійна боротьба в Римській імперії IV ст. до смерті імператора Юліана». Науковими опонентами було запрошено: М.А. Машкіна – фахівця з питань римського принципату, який також досліджував повстання залежного населення в Римській імперії; Б.А. Рановича – фахівця з античного християнства; та А.Г. Бокшаніна [15, с. 40]. Ані сама робота, ані автореферат до неї не були видані. У 1945 на шпальтах Вісника Академії наук СРСР побачили світ лише короткі тези як реферат до дисертації – «Соціальні основи язичницької реакції імператора Юліана». Але наведена дата не збігається з інформацією у наведеному нами документі за 1944 рік, згідно з яким М. Розенталь приїхав до Одеси вже як доктор історичних наук і професор.

У перші повоєнні роки М. Розенталь обіймав низку посад. Він був завідувачем кафедри історії середніх віків Одеського університету й одночасно членом Ради університету [16], керував декількома гуртками при університеті, став членом Обкому союзу працівників вищої освіти, брав участь в організації виставки «Героїчна оборона Одеси» [17, с. 36]. Згодом на основі цієї виставки було створено республіканський музей «Оборони Одеси» [18].

Науково-дослідна та краєзнавча робота музею була спрямована на збирання та наукове опрацювання матеріалів, розроблення тематико-експозиційного плану. Значну роботу щодо вивчення історії міста

періоду Другої світової війни проводили наукові співробітники музею. При музеї було створено науково-методичну раду, до складу якої входили вчені-історики міста: С. Ковбасюк, М. Розенталь, К. Добролюбський, С. Боровий та інші. Окрім поточних питань Рада надавала науково-методичну допомогу іншим музеям [19].

У цей же період Миколайович опублікував статтю «Соціально-політичні бачення язичницької інтелігенції пізньої Римської імперії (Лібаній і Амміан Марцеллін)» (1947), читав відкриті лекції студентам, вів активну просвітницьку роботу серед населення. У 1947 році учений вступив до спілки «Знання» [20]. Під його керівництвом на кафедрі історії Середніх віків було підготовлено дисертаційну роботу І. В. Зав'ялової за темою «Зовнішня політика Англії наприкінці XV – початку XVI століть». 19 липня 1948 року робота була успішно захищена в Одеському державному університеті, що допомогло Ірині Володимирівні у майбутньому продовжити свою роботу вченого і педагога.

Професор М. Розенталь був талановитим лектором, доброзичливим і працьовитим педагогом, вільно володів багатьма іноземними мовами. Він був справжнім естетом і досвідченим театралом, писав вірші. Отож не дивно, що його науково-педагогічна робота поширювалась і на Одеську консерваторію, де він читав студентам курс естетики [1, с. 83].

З початком запровадження в країні політичної компанії щодо боротьби з космополітизмом, морально-психологічна і робоча атмосфера у цілому значно погіршились як у вищих навчальних закладах, так і в суспільстві загалом. Несподівано саме прихильність М. Розенталя до театрального мистецтва й поезії була використана для звинувачення його в космополітизмі – критики зазнали його рецензії на тогочасні театральні п'єси. У 1949 році в університетському виданні «За большевицкие

кадри» з'явилася розгромна стаття В. Луньонка «Проти буржуазного космополітизму в мистецтві і літературі» (Одеса, ОДУ. 23.03.1949. С. 1), де М. Розенталя було звинувачено за надуманими фактами. Потім було звільнення з кафедри, байдужість керівництва факультету та університету, цурання знайомих. Усі ці обставини спонукали М. Розенталя покинути Одесу. У 1954 році, у віці 62 роки, він вийшов на пенсію та перебрався до Москви, де жила його донька. Помер Микола Миколайович Розенталь 7 листопада 1960 року.

Висновки. Підсумовуючи, хочемо зазначити, що масові репресії у ВНЗ, технікумах, училищах і школах як у РРФСР, так і в УРСР, у 30–40-х роках ХХ століття відображали загальносоюзні тенденції. Так, коли країна боролася з «куркульством», із навчальних закладів регіону виганяли «куркулів». Після вбивства С. Кірова в освітній сфері й серед науковців шукали «троцькістів» та їх союзників.

Архівні документи свідчать, що до кінця 1930-х років в освітній сфері відчувалася гостра нестача викладачів, особливо з історії. Репресивна політика держави в цей період знищувала у вищих навчальних закладах професуру з дореволюційною освітою та досвідом, так само як службовців і студентів, котрі не поділяли офіційного курсу партії. Такі дії уможливили сформувати вже у 1930-ті роки радянську вищу школу, яка основну увагу приділяла не стільки професійним умінням майбутнього випускника, скільки його відданості справі КПРС.

Навіть сьогодні не припиняється дискусія щодо характеристики Великого терору. Так, наприклад, матеріал про репресії в науковій та освітній системі СРСР, що наводиться в нашій роботі, частково спростовує запропоновану Дж. А. Гетті характеристику терору 1937–1938 років як послідовності «сліпих» і «довільних» репресій

та нагромадження «випадкових ліквідацій» з метою виконання рознарядки [21]. Набагато більшою мірою, ніж індивідуальна вина, вирішальними для арешту були такі чинники, як класова належність, політичне та соціальне минуле чи походження, інакомислення та інші фактори. У випадку з професором М. Розенталем співпали одразу декілька таких факторів: напівнімець з заможної родини за походженням, учений «старої» школи, освідчений фахівець, який досліджував історію Європи, морально не безпринципна людина.

Доцільно нагадати, що паралельно зі знищенням контрреволюційних, соціально-небезпечних і соціально-шкідливих елементів, з 1934 року по листопад 1938 НКВД СРСР також проводив системні масові операції з «вилучення» так званих національних контингентів «ворогів народу». До їхнього складу включалися вихідці з територій тодішніх сусідів СРСР, хоча б вони і народилися в Російській імперії, якщо зазначені території увійшли до складу закордонних держав: Німеччини, Польщі, включаючи Західну Україну та Західну Білорусь тощо.

Зазвичай операції проти «ворожих національностей» розглядаються лише в плані боротьби сталінського керівництва з потенційною «п'ятою колоною» в умовах зростаючої загрози війни. Нам видається такий підхід занадто звуженим: ці операції переслідували й інші завдання у рамках великої чистки. Основними мішенями таких заходів ставали широкі верстви населення, але насамперед – науковці та службовці дореволюційної генерації.

Масові репресії регулювалися за глибиною, розмахом, об'єктом головного удару та за іншими параметрами відповідно до тих завдань, які вище партійне керівництво на той момент перед собою ставило, – з метою забезпечення самозбереження та наступності влади на базі та в рамках

здійснюваної соціалістичної реконструкції. Терор виступав основним інструментом будівництва нового суспільства та нової людини. Старе суспільство мало бути не просто переможеним, а й повністю знищеним. Досліджуючи причини проведення репресій у 30–50-х роках ХХ століття, на наш погляд, їх пояснення слід шукати у самій природі тоталітарного ладу, який формувався методами перманентного терору, згідно з яким революція має бути безперервною, з постійним контролем і чистками. Останні мали спрямовуватись як проти представників «віджилих» класів і соціальних груп, колишніх політичних противників, так і показово проти самих будівельників нового суспільства, щоб ті краще працювали, правильно виконували вказівки начальства і вже з міркувань самозбереження стежили за «потенційно підозрілими».

Чи варто за таких обставин дивуватися трагізму в житті історика-медієвіста М. Розенталя? Його біографія може бути яскравим прикладом долі вченого, приреченого радянською владою до мук пристосування і виживання на території будь-якої республіки у складі СРСР зазначеного періоду. Але для сучасного покоління українців його доля може стати цікавим прикладом для вивчення історії порушення прав людини і тоталітаризму.

У статті проаналізовано науково-педагогічну діяльність історика-медієвіста Миколи Миколайовича Розенталя, яка припала на добу Великого терору в СРСР. Представник класичної історичної школи дореволюційної доби, як і сотні його колег по всій країні, він був втягнутий до страшних політичних експериментів радянської влади, де людина та її права не уявляли для влади жодного значення.

Термін «Великий терор» став популярним після перекладу книги Роберта Конквеста (London, 1974).

Багато істориків права і публіцистів використовують цей термін насамперед стосовно репресій 1930-х років. Ми вважаємо, що це не зовсім правильно. У радянських республіках не було «великого» чи «малого» терору, а був один, державний терор проти співгромадян, легалізований урядовими декретами у 1918–1920 роках.

Сталін перетворив створену Леніним репресивну систему на тоталітарну, надав їй немислиму раніше організованість, але це було продовженням програми, розпочатої 1918 року, із запровадження політики «військового комунізму», унаслідок впровадження якої мільйони людей стали жертвами червоного та білого терору. Статистичні дані про кількість громадян, притягнутих органами держбезпеки до кримінальної відповідальності за «політичні злочини», свідчать лише про одне: у 1930–1950-ті роки репресії посилились. Приводом для їх чергового посилення стало вбивство С. Кірова 1 грудня 1934 року. Після цього набула чинності Постанова Уряду СРСР про прискорене слідство та негайний розстріл за звинуваченнями у політичних злочинах. Значну частину жертв склали науковці й освітяни.

Є думка, що історія нічому не вчить. Можливо, але це не означає, що ми маємо право забути про злочини тоталітарного режиму в межах нашої країни та поза нею. Цей трагічний досвід є важливим для об'єктивного розуміння історії освіти і науки в Україні. А для сучасного покоління українців доля М. Розенталя і його колег може стати яскравим зразком витривалості та, своєю чергою, цікавим прикладом для порівняння.

Ключові слова: Микола Миколайович Розенталь, проблеми розвитку історичної науки в СРСР у 30–40 роках ХХ ст., біографічний напрямок в історико-правовій науці.

Yefremova N., Korniienko I. Scientific and pedagogical activity of Nikolai Rosenthal in the conditions of political restrictions and terror in the USSR

The article analyzed the issues of scientific and pedagogical activity of the medievalist historian Nikolai Nikolaevich Rosenthal. His activities fell on the time of the terrible terror in the USSR. A representative of the classical historical school of the pre-revolutionary era, like hundreds of his colleagues throughout the country, he was involved in the terrible political experiments of the Soviet government, where the person and his rights were of no importance to the authorities.

The term Great Terror became popular after the translation of Robert Conquest's book (London, 1974). Many legal historians and publicists use this term primarily in relation to the repressions of the 1930s. We believe that this is not entirely true. There was no "big" or "small" terror in the Soviet republics. There was one state terror against fellow citizens, legalized by government decrees of 1918–1920.

Stalin turned the repressive system created by Lenin into a totalitarian one and gave it a previously unthinkable organization. This was a continuation of a program begun in 1918 with the introduction of the policy of "war communism". As a result of such a policy, millions of people became victims of the red and white terror. Statistical data on the number of citizens prosecuted by the State Security authorities for "political crimes" testify to only one thing: in the 1930s–1950s, repression intensified.

The events of December 1, 1934, the murder of S. Kirov, became the reason for the next intensification of mass repressions. After that, the Decree of the government of the USSR on the accelerated investigation and immediate execution on charges of

political crimes was put into effect. A significant part of the victims were scientists and educators.

There is an opinion that history teaches nothing. Perhaps, but this does not mean that we have the right to forget about the crimes of the totalitarian regime within our country and outside it. This tragic experience is important for an objective understanding of the history of education and science in Ukraine. But for the modern generation of Ukrainians, the fate of Rosenthal and his colleagues can become a vivid example of resilience and an interesting example for comparison.

Key words: Nikolai Nikolaevich Rosenthal, problems of the development of historical science in the USSR in the 30–40s of the twentieth century, biographical direction in historical and legal science.

Література:

1. Зав'ялова І. В., Першина З. В. Микола Миколайович Розенталь. Видні вчені Одеси. По споминах учнів і співробітників. Одеса, 1992. Вип. 2. С. 82–85.
2. Немченко І. В. Розенталь Микола Миколайович. Професори Одеського (Новоросійського) університету : біогр. словник : у 4 т. / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка ; відп. ред. В. А. Сминтина ; заступ. відп. ред. М. О. Подрезова ; упоряд.: В. П. Пружина, В. В. Самодурова. 2-ге вид., доп. Одеса : Астропринт, 2005. Т. 4: Р–Я. 629 с.
3. Майборода П., Петровський Е. Академічні традиції і боротьба на історичному фронті: штрихи до біографії професора М. М. Розенталя. Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Вип. 9. Одеса : Друкарський дім, 2010. С. 163–176.
4. Майборода П. А. Життя і творчість Миколи Миколайовича Розенталя. Curriculum Vitae : зб. наук. праць. Одеса, 2010. Вип. 2. С. 100–114.
5. Розенталь М. М. Пешковий Е. П. Меморіал. 2012. URL: http://pkk.memo.ru/letters_pdf/000578.pdf
6. Бажан О. Г. Статистика політичних репресій в УРСР у дзеркалі

архівних джерел. *Краєзнавство*. 2003. Вип. 1/4. С. 106–109.

7. Ляліна О. В. Політизація історичної науки та освіти в Україні в 20-х – 30-х рр. ХХ ст. (на прикладі Київського інституту народної освіти). *Історія та історіографія в Європі*. 2003. Вип. 1–2. С. 31–42.

8. Петровський Е. Кадрова ситуація на історичному факультеті Одеського державного університету в 1930-х роках. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2004. Вип. 13. С. 260–273.

9. Букач В. М. Науковці Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського : біограф. словник. Вип. 1. Одеса : ПНПУ, 2019. 96 с.

10. Оглоблин О. Академічна свобода й історична наука в СРСР. *Український історик*. 1997. № 1/4. С. 165–175.

11. *Історія Одеського університету за 100 років / ОДУ ім. І.І Мечникова ; відп. ред. О. І. Юрженко*. Київ : Вид-во Київського ун-ту, 1968. 423 с.

12. Державний архів Одеської області. Ф. Р-3432. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 14. *Постанова РНК УРСР Про організацію юридичних шкіл: документ з офіц. листування дир-ра юрид. школи з Народним комісаріатом юстиції УРСР (14.11.1944) про почасову оплату викладачів сумісників*.

13. Державний архів Одеської області. Ф. Р-3432. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 22. *Наказ № 25 по Одеській юридичній школі від 2.10.1944 р.*

14. *Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія та сучасність (1865–2015) / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова ; гол. ред. І. М. Коваль ; редкол.: Ю. Ф. Ваксман, В. В. Глебов, Л. М. Голубенко*. Одеса : ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2015. 955 с.

15. Маркович М. М. Внутрішня політика імператора Флавія Клавдія Юліана (361–363 рр. н. е.) у контексті еволюції релігійного життя Римської імперії : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.02 / ЛНУ ім. І. Франка. Львів, 2018. 264 с.

16. Державний архів Одеської області. Ф. Р-1438. Оп. 12. Спр. 19. «Протоколи засідання Вченої ради ОДУ за 1946-1947 р.». Арк. 24.

17. Щербина Н. Роль державних культурно-освітніх закладів і архівних установ у розвитку історичного краєзнавства на Одещині у другій половині ХХ ст. *Краєзнавство*. 2008. № 1/4. С. 36–44.

18. Державний архів Одеської області. Ф. 7375. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 2–3. *Річний звіт про роботу музею «Оборона Одеси» за 1947 р.*

19. Державний архів Одеської області. Ф. 7375. Оп. 1. Спр. 39. *Наказ Міністерства культури УРСР за 1952 р.* Арк. 3.

20. Державний архів Одеської області. Ф. Р-1438. Оп. 12. Спр. 9. «Звіт Одеського державного університету ім. І.І Мечникова за 1948-1949 н.р.». Арк. 33.

21. Getty J. A. «Excesses are not permitted»: Mass Terror and Stalinist Governance in the Late 1930s. *Russian Review*. 2002. Vol. 61. № 1. P. 135.

